

Malokhat TO'QBOYEVA,

Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi

Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti Sulaymanova Nilufarning taqrizi asosida

INGLIZ TILIDA STATIVLIK KATEGORIYASINI IFODALOVCHI BIRLIKLAR

Аннотация

Mazkur maqolada ingliz tilida holat kategoriyasini ifodalovchi birliklar hamda ularning gap tarkibida ifodalanishi tahlil qilingan. Shuningdek, stativlik kategoriyasi, stativ birliklar mavjud bo'lgan qurilmalar sintaktik sathda qiyosiy-tipologik jihatdan aniq lingvistik metodlar yordamida tadqiq etilgan.

Key words: stativ birliklar, stativlik kategoriyasi, lingvistik metod, sitaktik tahlil.

ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИЕ КАТЕГОРИИ СТАТИВНОСТИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье анализируются единицы, представляющие стативную категорию в английском языке, и их выражение в структуре предложения. Также на синтаксическом уровне с использованием сравнительно-типологически точных лингвистических методов изучались категория стативности, устройства со стативными единицами.

Ключевые слова: стативные единицы, стативная категория, лингвистический метод, синтаксический анализ.

LINGUISTIC UNITS REPRESENTING THE CATEGORY OF STATE IN ENGLISH LANGUAGE

Annotation

This article analyzes units representing the category of state in English and their expression in sentence structure. Also at the syntactic level, using comparatively typologically precise linguistic methods, the category of stativeness and devices with stative units were studied.

Key words: stative units, stative category, linguistic method, syntactic analysis.

Kirish. Hozirgi zamon tilshunosligida xususan, qardosh bo'lmagan ingliz va o'zbek tillarida muhim muammolardan biri hisoblangan stativlik kategoriyasi har ikkala til grammatikasida ham qo'llaniladi. Ingliz tili grammatikasida holat kategoriyasi deb, subyekt vazifasida kelgan shaxs yoki predmetning ma'lum bir vaqtdagi holatini, aqliy yoki jismoniy kayfiyatini malum joyda turganligini yoki biror maqsadga yo'naltirilganini ko'rsatuvchi kategoriyaga aytiladi. Ingliz tilida holat kategoriyasi o'zida keng ma'no jamlagan holda o'zi ifoda etayotgan subyekt va predmetning holatini aks ettiradi. Ingliz tilshunosi B.I.Ilish ingliz tilida holat kategoriyasini ifodalovchi so'z o'rnida ishlatish mumkin bo'lgan turkumlar haqida quyida shunday tarif bergan: "Holat kategoriyasini ifodalovchi so'zlar ravish turkumiga kirishi bilan faqatgina ularni manosini ifodalamaydi, gapning to'ldiruvchisi bo'lib uning manosini kengaytiradi" [3,31].

Adabiyotlar tahlili. Jahon tilshunosligida holat kategoriyasi olimlarning doimiy diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Ushbu kategoriyani o'rganishda ingliz, o'zbek va rus tili materiallari asosida izlanishlar olib borgan L.V.Shcherba, V.V.Vinogradov, B.I.Ilish, B.S.Xaymovich, B.I.Rogovskaya, O.E.Filimonova, Andrew Koontz, N.Sweet, A.A.Abduazizov, U.U.Usmonov kabi tilshunoslarning tadqiqotlari diqqatga sazovordir. Stativlik kategoriyasini tadqiq qilishda turlicha yondashuvlar mavjudligini kuzatishimiz mumkin. Xususan, ayrim tilshunolar o'rtasida uni mustaqil so'z turkumiga aloqasi borligi turli munozaralarga sababchi bo'lgan. Ingliz tili tilshunosi B.I.Ilish stativlikni bildiruvchi so'zlar ko'p hollarda fe'lga bog'liq bo'lib keladi [5;31] desa, B.S.Xaymovich va B.I.Rogovskayalar esa "adlinks" ya'ni ravishni to'ldirib keladi [4; 200] deb ta'kidlaydilar. V.V.Vinogradov ta'kidlashicha esa stativlik kategoriyasi sifatini to'ldirib, uni o'rnida qo'llanila oladi deb hisoblaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ingliz tilida holat kategoriyasini ifodalovchi so'zlar ma'no va mazmun tuzilishiga ko'ra, gapda mustaqil qo'llanila oladi, biroq mustaqil so'z turkumi hisoblanmaydi. Gapning ichki strukturasi ifodalashda yoki gapni paradigmatic yoki sintagmatik jihatdan tahlil qilinganda asosan subyektini yoki obyektini holatini ifodalaydi. Gapda holat shaxsning ruhiy holatini (ashamed, aware); shaxsning jismoniy holatini (astir, afoot); obyektning ruhiy holatini (afire, ablaze, aglow); obyektning fazoviy holatini (askew, awry, aslant) ifodalashi mumkin.

Masalan: ... *Aliberty, feeling responsible for the cook's departure, and being afraid he would be punished.*

Yoki holatni bildiruvchi so'zlarni a-prefiksiz ishlatib, uni boshqa turkum o'rnini bosa olishini vaholanki, shunday bo'lganda ham mustaqil so'z turkumi emasligini ko'rishimiz mumkin.

Masalan: *I was laid low by flu, just before my exams.* (in a poor or depressed state).

His face wore a threatening though somewhat satisfied expression, while he pointed his long finger at the girl.

Shu bilan birga holat kategoriyasi sifat bilan ma'no o'xshashligini yoki ba'zi vaziyatlarda sifatning o'rindoshi bo'lib kelishini uchratishimiz mumkin. Shu o'rinda professor O.U.Usmonov ta'kidlaganidek, sifatlar xususiyatni ifodalasa, holat kategoriyasini bildiruvchi so'zlar holatni bildiradi, ikkinchidan sifatlarda daraja kategoriyalari mavjud lekin holatni bildiruvchi so'zlarda esa bunday kategoriya yo'q, uchinchidan ushbu so'z turkumlarining gapdagi vazifalari bir xil emas deb ta'kidlagan so'zlarini yoddan chiqarmasligimiz lozim.

Masalan: *eager curiosity-curiosity agog- I was very unpopular because of my curiosity about other people's affairs.*

Sifatlarning bir xususiyati mavjudki, sifat va sifatoshlar bayon etmoqchi bo'lgan fikrini mustaqil tarzda holat kategoriyasining analogiyasiga e'tibor bermasdan ko'rsata olishi mumkin:

➤ **ruhiy holatini- happy, joyful;**

➤ **insonning jismoniy holatini-refreshed, healthy;**

➤ **obyektning yoki subyektning harakat holatini ya'ni - busy, functioning, active, employed - kabilarni**

ifodalab keladi.

Holat kategoriyasining sifatdan farqli hamda mustaqil so'z turkumi emaslik jihatlaridan yana biri bu, turdosh sifatlarining tabiiy ko'rinishlari bilan ularning o'rnida qo'llaniladigan holatlarini ham qarama-qarshi qo'yib isbotlashimiz mumkin. Bizga malumki, "statives" sifatning o'rnida qo'llanila olmaydi. Chunki unda daraja kategoriyalari mavjud emas. Holat kategoriyasining muammosi shuki, uni anglatuvchi so'zlarning turli turkumlarda ifodalana olish xususiyatlari mavjudligidadir.

Ular gapda fe'l ifodalab keladigan predikativ bo'lib kela oladi, biroq to'liq sifat bo'la olmaydi. Xususan, to'liq sifatlar egaga yondoshgan holda holatni bildirsa, asli negiz jihatidan daraja baholanadi. Darajani baholagan so'zlar holatni bildiruvchi sintaksema vazifasida qo'llanila olmaydi. Ko'rinib turibdiki, sintaktik tuzilishiga ko'ra holat kategoriyasini bildiruvchi so'zlar daraja miqdorni ifodalamaydi, biroq ular analitik jihatdan taqqoslanganda umumiy sifatlarni ifodalashga layoqatlidir.

Masalan: *Of us all, Jack was the one most aware of the delicate situation in which we found ourselves.*

I saw that the adjusting lever stood far more askew than was allowed by the directions.

Semantik va tuzilish jihatdan holatni o'rganadigan bo'lsak, yasalish jihatidan so'z o'rindoshi sifatida oting, fe'lning, sifatning, ravishning o'rnida kela olishi ko'rildi. Ingliz tilida holat kategoriyasi ishlatish xususiyatiga ko'ra gapda boshqa so'z turkumlari bilan kelib yoki ular o'rnida erkin holatda kelib holat ma'nosini bera oladi. Asosiy ma'noda holat o'zi ravish turkumiga kirib, holni ko'proq o'zida ifoda etsada, harakat va so'roviga ko'ra boshqa turkumlar uni erkin holda ifoda eta olishadi. Ingliz tilida holat kategoriyasi fe'lning, ot, olmosh, sifat bilan qo'shib ifodalanishidan yuzaga keladi. Ingliz tili nazariy va amaliy grammatikasida **The category of state (The statives)** alohida so'z turkumiga ajratiladi degan qarashlar mavjud. Ammo uni alohida so'z turkumi sifatida qabul qilish tilshunoslar o'rtasida bahs talab qiladigan masalalardan biri ekanligi yuqorida aytib o'tildi. Ingliz tilidagi holat o'zgarishlari o'zbek tilida ham bir miqdorda ifodalanadi. Mustaqil yoki alohida so'z turkumi sifatida stativlik kategoriyasini har ikki til doirasida ham belgilab ololmaymiz. Ikki til morfologik sathida ham holat kategoriyasi leksik birliklar gap qurilmasida kesim vazifasida berilganda ingliz tilida bog'lama fe'l **to be** ning shaxsli shakli va holatni bildiruvchi fe'llar orqali anglashiladi.

Masalan: It was the crying from down below that woke me up that hot night(P.B).

It was the crying...--- It felt cryness --- It is in the state of cry

Ingliz tilida holat fakatgina fe'lni o'zining yakka ko'rinishida ifodalanganigina qolmay ayrim tilshunoslari L.V.Shcherba va V.V.Vinogradovlar uni mustaqil so'z turkumi deb qaraydilar, unda ular takidlaganlaridek substansial predikativli sifat ifodalaniib ular alohida ma'no kasb eta oladi. Uning substansial jihatdan yondoshib predikativli ya'ni kesim (fel) tarzida kelishi uni ko'p hollarda fe'l turkumi tarkibiga kirib, alohida turkum bo'la olmasligiga sababdir. Ingliz tilida holat fakatgina kechinmalar va jismoniy va insoning ruhiy vaziyatlaridan kelib chiqqan holda namoyon bo'ladi. Holatni ifodalovchi sintaktik birliklar ishtirok etgan gaplarni komponentlar va sintaksemlarga ajratib tahlil qilinganda ular gap qurilmasida yadroviy yoki ikkinchi darajali bo'laklar vazifasida kelishi mumkin.

Masalan: He is trouble.

I want you to be trouble.

Bu gaplarni fe'lga yoki sifatga bog'lamasdan holatni yuzaga keltira olmaymiz. Fe'l insonning nafaqat uning ichki dunyosi orqali harakatlar sifatida talqin etadi. A- prefiksiz kelgan fe'llar mavjud bo'lib, ular ham harakatning bir maromda nisbiy harakatlanishi vaziyatida gapda stativlikni ifodalaydi. Shular jumlasiga aspektologiya fanining asosiy obyektlaridan biri bo'lmish stativ fe'llarni grammatikada stativ sintaksemani ifodalovchi birliklar deb qarashimiz mumkin. **“love”, “hate”, “agree”, “hear”, “satisfy”, “recognise”, “understand”** kabi birliklar garchan stativ so'zlar deb nomlanmasada, biroq fe'l turkumi deb tushunilib, fe'l deb gapda ifodalanadi.

Masalan: It was the crying from down below that woke me up that hot night.

Holat kategoriyasini fe'l turkumidagi elementlar orqali ifodalanishini biz fe'llarning yolg'iz o'zi ishlatilgan holatda zamon aspektiga ko'ra izohlanadi. Fe'llar zamonlarda turlicha tuslanadi agarda fe'l oddiy zamonda ishlatilsa, u aynan holatni bildirmasligi mumkin.

Masalan: to sleep -uxlamoq

to cry- yig'lamoq

Bu fe'llar hozirgi zamon davom fe'li qo'shimchasi bo'lmish **+ing** qo'shimchasisiz holatni bildirmasligi mumkin. Chunki, u faqatgina bir harakatni ifodalab, holatni bildirmaydi. Holatni ifodalashi uchun fe'lning davomiy shakli orqali yasaymiz.

Masalan: No, not talking-quarreling.

It was crying.....

Bu fikrni O.E. Filimonovanning «Ingliz tili gap tarkibida stativlik sintaksemasi» nomli avtoreferatida ham ta'kidlab o'tganini ko'rishimiz mumkin. Zero, holatni faqatgina fe'lning davomiy shaklida uchratishimiz mumkin.

Masalan: He was adrift on the shoreless tides of delirium, speaking very quickly.

He was mad going up every Sunday.

Cordelia was perfectly at ease, rejoicing in the food.

She was still sleeping. – She was still in a state of sleeping.

I was adrift in a strange sea. – I was drifting in a strange sea.

Stativlik kategoriyasining bizga mavhum bo'lgan jihatlarini ochib berish maqsadida bir qancha lisoniy metodlardan foydalanamiz. Buyuk tilshunos Ferdinand de Sossyur til sistemasini ifodalovchi va ifodalanuvchilarga bo'lib atasa, Vilgelm fon Gumboldt esa nomema va semema deb ataydi. Ular orqali gaplarni komponent tahlil asosida stativ birliklarning gapdagi vazifasi va o'rni aniqlanadi.

Komponentlarga ajratib tahlil (KT) qilish deganda gap qurilmasida ishtirok etgan sintaktik birliklarning o'zaro sintaktik aloqalarini yunksion modellar yordamida hamda ularning differensial - sintaktik begilarini komponent modellar asosida tahlil qilishga aytiladi. Har bir stativ birlik stativlikni bildiruvchi birliklar guruhining “ma'no doirasini” qamrab oladi. Bu qator doirasidagi har bir so'z ma'nosi boshqasini fe'l tarkibida moslashadi. Ular semantik umumiylikka egadir ayni paytda, bir-biridan farq qiladi. Shu asosda ularni qarama-qarshi qo'yish va qiyoslash yo'li bilan har bir so'zning ma'nosini komponentlarga (bo'laklarga) ajratish mumkin. Ushbu differensial ma'no xususiyatlarini aniqlash komponent tahlilning asosiy maqsadidir.

Stativlikni ifodalovchi elementlarni komponent tahlili metodlardan asosida tahlil qilishning sababi shuki, u orqali so'zlarning gapdagi vazifasi va o'rni, ayni damda nima maqsadda ishlatilayotganini ochib berishdan iboratdir. So'zlarning boshqa so'zlar bilan bo'lgan semantik aloqalari asosida gapda izohlanadi. Professor T.A.Bushuy va Sh.S.Safarovning “Til qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi” nomli kitobida “Ma'nolarning bu usulda izohlanishi turli so'zlarni ularning semantik belgilari umumiyliigi asosida ma'lum leksik-semantik guruhlariga ajratish imkonini yaratadi”. Holatni bildiruvchi so'zlarni komponent metod asosida tahlil qilishning ahamiyatli jihatlaridan yana biri uni tashkil etuvchi elementlarning faqatgina bir guruhga mansub emasligini aniqlashdan iboratligidir. Undagi mustaqil so'z turkumi muammosi, hamda holatni bildiruvchi so'zlar ayni damda ikki turkum tarkibiga mansubligidir. Olimlarning shu masala yuzasidan olib borayotgan munozaralari hamda yechimini topmagan ko'p masalalarga komponent tahlili asosida oydinlik kiritishimiz mumkin.

Xulosa. Jahon tilshunosligida stativlik kategoriyasini tadqiq etishda morfologik, sintaksis, leksik va fonologik jihatlardan yondashuvlar mavjud. Bizning mazkur maqolamizda stativlik kategoriyasi stativ birliklar mavjud bo'lgan qurilmalar sintaktik sathda qiyosiy-tipologik jihatdan aniq lingvistik metodlar (transformatsion va sintaksemalarga ajratib tahlil qilish, distributiv tahlil metodi) yordamida tadqiq etildi. Ushbu lingvistik metod har ikkala tilda stativli birliklarni tahlil qilishda yangicha yondashuv hisoblanadi. Jumladan, stativli birlikli gaplarning tashqi va ichki qurilmalarini, ya'ni gapdagi sintaktik birliklarning sintaktik aloqalarini belgilash, ularning differensial - sintaktik belgilarini hamda semantik maydonini aniqlab, ularni qiyosiy tahlil etish zamonaviy sintaktik tipologiyaning o'ziga xos yangicha yondashuvlardandir. Stativlik kategoriyasi ingliz va o'zbek tillarida kategoriya sifatida tan olinib, xorij va o'zbek tilshinoslari tomondan tatbiq etilgan jihatlarini o'rganish holda, qiyosiy – tipologik jihatdan biz yondashayotgan lingvistik usullar asosida stativli sintaktik birliklarni tahlil qilish bo'yicha bir qancha yangiliklarga erishilganiga guvoh bo'ldik. Ingliz tilida stativlik kategoriyasi alohida so'z turkumi hisoblanmasligini biz har ikkala tillarda stativli birliklarni transformatsiyalarga solgan holda, statistik distributiv hamda sintaksemalarga ajratgan holda tahlil qilib chiqdik. Bu orqali esa har ikkala tillarda vujudga kelgan bir qancha savollarga javob topildi. Semantik va tuzilish jihatidan holatni o'rganadigan bo'lsak, yasash jihatidan so'z o'rindoshi sifatida otning, fe'ning, sifatning, ravishning o'rnida kela olishi ko'rildi. Xususan, o'zbek tili grammatikasida ham holat kategoriyasi mustaqil alohida turkum sifatida qo'llanilmaydi. Stativ birlikli gaplarni komponentlarga ajratib tahlil qilishda, stativli elementlarni gapda tutgan sintaktik o'rnini aniqlab, ularni boshqa komponentlar bilan bog'laydigan sintaktik aloqalarni aniqlash hamda ularning differensial sintaktik belgilarini va ularning morfologik xususiyatlarini transformatsiya metodi yordamida asoslab berish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A.A, Bushuy A.M, Bushuy A i dr. Istoriya latvisticskiy tipologii. – Tashkent: NUU, 2006.-176 s
2. Barxudarov L.S. Ocherki po morfologii sovremennogo angliyskogo yazika.- Moskva: Visshaya shkola,1975.-156 s
3. Filimonova O.E. Substansialnie i kvalifikativnie stativnie sintaksemi v stukture angliyskogo predlozheniya\ Gersenovskiy chteniya. Inostrannie yaziki(nauchnie dokladi) Leningrad: 1975.-S.38-42.
4. Haliday M. An Introduction to Functional Grammar. – L.: Oxford University Press, 2004. – 421 p.
5. Ilyish B.A. The structure of modern English. Moscow – Leningrad: Prosveshenie. 1971.-31-32 p.
6. Lenz Z. Deictic Conceptualization of Space, Time and Person//Deictic Conceptualisation of Space, Time and Person. - Amsterdam/ Philadelphia. John Benjamins Publishing Company, 2003.-P.7-13.
7. Kilichev E. Xozirgi uzbek adabiy tili. Buxoro, Buxoro Universiteti nashriyoti, 2001.-228b
8. Muxin A.M. Sintaksemniy analiz i problemi urovney yazika. Leningrad: Nauka,1980.-304 s.
9. Usmonov O'. Gap tahliliga yangicha yondoshuv\ Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. SamDCHTning 10 yilligiga bag'ishlanadi.- Samarkand: SamDCHTI nashri, 2004.-B.106-107.
10. Usmonov O'.U., Ashurov Sh.S. Ingliz tili nazariy grammatikasi. – Samarqand, 2007.-88 b.